

לשונו של המקור הכהני ושאלת זמן חיבורו

יאיר הופמן

א

ביסוס המחקר הביקורתי של המקרא על עקרונות 'פילולוגיים-היסטוריים' היא שאיפה, המדריכה את כל מי שאינו מסתפק בביורור שאלות מתחום האסתטיקה בספרות המקראית. ההנחה היא, שרק בדרך זו ניתן להקנות למחקר מעמד אונייטיבי מרבי ולהתגבר ככל האפשר הן על קשיים אונייטיביים, שמעמידים כתובים בפני החוקר, והן על מגבלותיו של כל חוקר וחוקר המקשות עליו להינתק ממשען סובייקטיבי, המלווה אותו בחקירותיו אף שלא בידועין. שתי המערכות, הפילולוגית וההיסטורית, משמשות למעשה לאותה תכלית: קביעת זמנו ומקורותיו של התעודות הספרותיות שבמקרא. פעמים השיקולים המכריעים לתכלית זו הם היסטוריים באופיים (אני כולל במונח זה גם היסטוריה של התרבות, של אמונות ודעות וכיו"ב) ופעמים שהם לשוניים טהורים. והנה, לעתים נוצר הרושם, שהמערכת הפילולוגית מבטיחה ריסון אונייטיבי יותר מן המערכת ההיסטורית,¹ לפי שהאחרונה נענית ביתר קלות למניפולציות שונות. במקרים רבים הנחונים במקרא, היכולים לכאורה לשקף את הרקע ההיסטורי של כתובים שונים, הם מעורפלים למדי, והדבר גורר גודש של ספקולציות והשערות. הדוחקות במידה רבה את היסוד האונייטיבי במחקר. כדי להדגים את המצב די להזכיר את השיקולים ההיסטוריים המובאים במחקר לשם קביעת זמנם של מזמורי תהילים.² והנה, דוקא בשל המוניטין 'האונייטיביים', שיצאו לבחנים הלשוניים ככלי עזר בקביעת זמנם של המקורות הספרותיים שבמקרא, ראוי שנשתמש בהם בזהירות יתרה, ונהיה ערים למגבלותיהם. ראוי שלא ניחס לשיקולים

1. A. Horvitz, 'The Evidence of Language in Dating the Priestly Code', *RB* 81 (1974), pp. 25, 55.
2. הרי דוגמא, אחת מני רבות, לתופעה זו: מזמור ע"ט עשיר, יחסית, ברמזים היסטוריים, ואף על פי כן אין כל הסכמה באשר לזמנו. הנה מספר דעות, שהעלו חוקרים בענין זה: קויפמן (תולדות האמונה הישראלית ב, ירושלים-תל אביב, תש"ך, 516-517, 661) קובע את זמנו לימי הבית הראשון, ככל הנראה המאה החשיעית לפנה"ס. מובינקל (*S. Mowinkel, The Psalms in Israel*), E.G. Briggs, (*Worship II*, Oxford 1962, p. 95) - שנת 587 לערך; כמוהו בריגס (*of Psalms, II*, ICC, Edinburgh 1906, p. 197) החשמונאית. מורגנשטרן (*J. Morgenstern, 'Jerusalem 485 B.C.'*, *HUCA* 27 (1956), pp. 79-101) - שנת 485 (ראה גם: M. Dahood, *Psalms II*, AB, N.Y. 1970, p. 200) שאינו מוציא זאת מכלל אפשרות; גונקל (H. Gunkel, *Die Psalmen*, Göttingen 1929, p. 348) - תקופת עזרא (450 לערך); בוטנוויוויר (M. Bultmann, *The Psalms*, Chicago 1938, p. 609) - שנת 344; דוהם (B. Duhm, *Die Psalmen*, KHAT, Tübingen 1922, p. 308 ff.) - התקופה החשמונאית.

פילולוגיים יותר משיש בהם באמת, ונכיר בעובדה, שגם אלה, כמעט כמו השיקולים ההיסטוריים, לא פעם אינם חד-משמעיים. מכיון שהזכרתי את מחקר המזמורים, אביא דוגמא מן המחקר הלשוני שלהם. כידוע, ניתן בחלוקה כוללנית לחלק את חוקרי ספר תהילים לשתי קבוצות: 'מקדימים' – הקובעים את זמנם של מרבית המזמורים לפני חורבן בית ראשון; ו'מאחרים' – הסבורים, שרוב המזמורים שבספר נתחברו לאחר החורבן. אלה ואלה נדרשים, כמובן, גם לעדויות לשוניות, אך נמצא, שהם דורשים אותם נתונים עצמם לשתי פנים. וויזר, למשל, הוא מן ה'מקדימים'. על כן, לגבי לשונות מאוחרים המצויים בכמה מזמורים הוא קובע כך:

It might be thought that late linguistic forms should be adduced to refute the view of the pre-exilic origin of such Psalms. These forms are, however, conclusive only for the final form of the psalms in question, not for the date at which they came into existence.³

לעומתו, בריגס הוא מן המאחרים: לפיכך בהיתקלו בלשונות וצורות האופייניות לתקופות קדומות הוא מגדירם כארכאיסמים, או כ"poetic forms"⁴. והנה, אין ספק, שמבחינה מתודולוגית עקרונית צודקים שניהם, שהרי אינטרפולציות מזה וארכאיסמים מזה הן תופעות מצויות בספרות המקרא. נמצא שהמתודה הפילולוגית מותירה פתח לגיטימי לספקולציות, הכופפות את הממצא הלשוני לשיקולים אחרים. לשון אחרת: המודל הכללי מכתוב במקרים רבים את ההכרעה לגבי הנתונים הלשוניים, ואלה משמשים, למעשה, לאו זקא כראיות בויכות, שבלעדיהן אין לו הכרע, אלא הם משמשים כתנא דמסייע למערכת שיקולים אחרת⁵. כיוון שכך, הרי מי שבא לעשות שימוש במחקר הלשוני לשם יצירת מערכת ראיות לענין זמנו של גוש ספרותי מסוים, ראוי שיטיל על עצמו משמעת מתודולוגית מחמירה וקפדנית. במאמר זה רצוני להעלות מקצת ממגבלותיו של ענף אחד במתודה הפילולוגית – הלקסיקוגרפיה, תוך נסיון לבחון מחדש שני ביטויים, שבחינה קודמת שלהם הביאה למסקנות בענין זמן ניסוחן של שתי פרשיות בתורת כהנים. כוונתי למאמרו המענין של א' הורביץ שבו הוא בדק את המלים 'שָׁכַר' ו'שָׁאָר', המופיעות בתורת כהנים, והגיע למסקנה, שהמקור הכהני בפרשיות הנוקטות לשונות אלו משקף 'כמונחי זמן היסטוריים את התקופה הקדם-גולותית של הפולחן הישראלי'⁶.

3. A. Weiser, *The Psalms*, OTL, London 1962, p. 92.

4. שם. ראה למשל בפירושו למזמור יז: (כרך א, עמ' 135): פירושו למזמור פג: ג, יב (חלק ב, עמ' 223-224) ועוד הרבה.

5. דוגמא ליישום דומה של שיקולים לשוניים ראה במאמרו של ש' מורג, 'רובדי קדמות, עיונים לשוניים במשלי בלעם', תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 1-24. המאמר מבוסס על ההנחה, המקובלת למדי, ששיירי בלעם הם קדומים, ועל יסוד זה הוא בא לקבוע מאפיינים של לשון קדומה.

6. א' הורביץ, 'עיונים בלשונו של המקור הכהני', תעודה ב, אוניברסיטת תל אביב, תשמ"ב (להלן: הורביץ), עמ' 303. ההדגשה במקור, וכן גם בכל שאר המובאות.

לשוננו של המקור הכהני וזמן חיבורו

לבד מן החשיבות המתודולוגית, שיש בבחינה חוזרת ונשנית של שיטות המחקר, שאנו אחוזים בהן, יש ענין מיוחד בנושא הנידון, משום זיקתו לאחת השאלות הארכימדיות בחקר המקרא בכלל: זמנו של המקור הכהני. דומה שעוד כיום מקובלת במחקר כמודל כללי ההשקפה הוולגארית, המאחרת את זמנו של המקור הכהני ($P = B$) למקור הדברימי (D) = עמדתו של קויפמן, שמקור P קדם למקור D מצאה לה, כך נראה, תומכים בעיקר בקרב חוקרי ירושלים,⁷ והורביץ ביניהם. אף כי אין הוא מציין זאת במפורש במאמרו הנידון, הרי נראה כי זוהי חוליה נוספת בשרשרת של ראיות לשוניות שהוא אוסף, על מנת להוכיח את קדמותו של המקור הכהני.⁸

אין בכונתי להתייך כאן בשאלה הרחבה של P : אף לא בשאלה המצומצמת יותר – עדות לשונית כוללת לזמנו – אלא רק במה שאפשר ללמוד מן השימוש במלים 'שָׁר' ו'שאר' במקור הכהני. אמנם, בעית זמנו של המקור הכהני אמורה להיות מוכרעת על פי בחינה לשונית רק בדרך של הצטברות עדויות. לשוניות, ובכל זאת, יש חשיבות לדון בכל עדות בפני עצמה כאילו בה בלבד תלויה הכרעתנו הסופית. השקפה כוללת, שאביע בסוף המאמר בענין זמנו של המקור הכהני, לא באה אלא למקם את טענותי במאמר במסגרת עמדה כוללת בנושא.

למסקנה שצוטטה לעיל מגיע הורביץ מתוך שקבע תוך כדי מאמרו את הדברים הבאים:

1. 'שָׁר' ו'שאר' שייכות לאוצר המלים של העברית הקלאסית, קודם לחורבן הבית הראשון.

2. הן משמשות במקרא גם בתוך המילון המיוחד של המקור הכהני (עמ' 302).

3. במקבילות החוקתיות של הפרשיות הנידונות שבספר יחזקאל המלים הללו כבר אינן מופיעות.

אבקש לבחון את הנתונים שהובאו, בנסיון להראות, שאין הם מצטרפים למסקנות חד-משמעיות, ולפעמים מוליכים הם אף למסקנות הפוכות מאלה שהגיע אליהן בעל המאמר.

ב. 'שָׁר'

נקודת המוצא של הורביץ היא, שבקורפוס המקראי יש משמעות זהה ל'יין' ו'שָׁר'. אפילו היתה קיימת מעיקרא אבחנה ביניהן, היא נטשטשה, וצמד המלים מופיע במקרא כ'הנדיאדון'. לפי החומר המקראי הנחה זו אכן סבירה, אך אינה הכרחית. אם נדחה אותה,

7. ראה בין השאר: מ' הרן, תקופות ומוסדות במקרא, תל אביב תשל"ג, עמ' יג, 175-190 (וכן: M. Haran, *Temples and Temple Service in Ancient Israel*, Oxford 1978, pp. 5-17; M. Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, Oxford 1972, pp. 180-182; 'ש' יפת, 'חוקי שחרור העבדים ושאלת היחס בין קבצי החוקים בתורה', מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, ירושלים תשל"ח, עמ' 231-249.

8. הוא טען כך במפורש במאמר, שבו ניתח מספר מונחים טכניים בספר כהנים; ראה הערה 1 לעיל. כן ראה: א' הורביץ, 'לשימושו של המונח הכהני 'עדה' בספרות המקראית', תרביץ מ (תשל"א) עמ' 261-267.

וננית, שלא הרי יין כהרי שֶׁקֶר (כגון, שיין הוא משקה ענבים ושֶׁקֶר הוא משקה משֶׁר מתכוואה) תישמט הקרקע מעצם הנסיון לקבוע את זמנה של 'שֶׁקֶר' על ידי השוואת תפוצתה ליין.

כיוון שעיקר מטרתי אינה דיון סמנטי לשמו, אצטרף לדעתו של הורביץ, שיין ו'שֶׁקֶר' משמעות אחת להן בספרות המקרא.

בדיקת השימוש במלה 'שֶׁקֶר' מעלה שתי אפשרויות אלטרנטיביות לגביה, נוסף על זו שאליה הגיע הורביץ: (א) אין זו מלה אופיינית לשכבה הקדומה של הלשון העברית; (ב) אם היא קדומה – היא אדכאית בשימושה ועל כן אינה יכולה להעיד על זמן גיבושו המוקדם של מקור כ.

1. קודם שאבחנו את שתי האפשרויות הללו, אבקש לציין, ש'שֶׁקֶר' אינה מלה שניתן להגדירה כאופיינית ללשונו של המקור הכהני. זאת משני טעמים. ראשית, שלא כלשונו אחרים, שבהם עושה המקור הכהני שימוש מרובה, הרי המלה 'שֶׁקֶר' נזכרת בו רק שלש פעמים: פעמיים בצרוף יין ושֶׁקֶר' (במ' ו: ג: וי' י: ט) ופעם אחת בכתוב מוקשה במקצת מבחינת הנוסח, שאינו מצרוף יין לשֶׁקֶר, אלא נוקט לשון 'הסך נסך שֶׁקֶר' (במ' כח: ז).⁹ שנית, אין היא המלה היחידה, ואף לא המקובלת ביותר במקור הכהני, לעניין זה, והשימוש ב'יין' רווח בו יותר בשיעור של כמעט פי ארבעה: שמ' כט: מ: וי' י: ט; כג: יג: במ' ו: ג: (פעמים), ד, כ; טו: ה, ז, י: כח: יד. ראוי להשוות נתון זה עם היחס בין 'יין' ו'שֶׁקֶר' במקרא כולו: לעומת 20 היקרויות של 'שֶׁקֶר' (בדרך כלל בצרוף יין ושֶׁקֶר' או במקבילה ל'יין', פרט לבמ' כח: ז הנ'ל ותה' טט: יג) מופיעה המלה 'יין' במקרא כולו 145 פעמים. כלומר, ניתן לקבוע, שכאופן כללי 'שֶׁקֶר' היא מלה, שהשימוש בה בעברית המקראית מועט ביותר ביחס ל'יין'. נתון זה מחייב משנה זהירות, כשבאים ללמוד על פי תפוצת 'שֶׁקֶר' במקור הכהני על זמנו של מקור זה.¹⁰

2. האמנם מלמד הממצא, שיש הצדקה להגדיר את 'שֶׁקֶר' כמלה, השייכת ל'רובד הקדום של העברית המקראית'?

את הכתובים, שהיא נזכרת בהם, ניתן לחלק, מבחינת קביעת זמנם, לשלש קבוצות:

9. בכמה כתבי־יד של חרגום השבעים ובסומכוס (ראה: BH, Numbers, Stuttgart 1972) יש תוספת 'יין' בראשית הפסוק – τῷ οὖν, וכן בוולגטה – 'libatis vini', בלא הסיום 'הסך נסך שֶׁר'. גם בניאופיטי (A. Diez Macho, Neophyti I, Vol IV, Madrid 1974, p. 265) נמצא: 'ונסוכו חמר רביעת הינה', ובסוף הפסוק הוא מתרגם את 'נסך שֶׁר' במלים 'ניסוך חמר בחיר'. בפשיטתא זהו הכתוב היחיד, שבו מתורגמת המלה 'שֶׁר' כ'עתיקא'. (ראה על כך בהרחבה: מאורי, תרגום פשיטתא לתורה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז, עמ' 168–169.) גם בכמה כתבי־יד של התרגום הארמי השומרוני נמצא כתרגום ל'שֶׁר' כאן 'חמר' (= יין; ראה: א' טל, התרגום השומרוני לתורה, תל אביב תשמ"ב, עמ' 271). על הנוסח במגילת המקדש ראה לקמן, הערה 19.
10. יצויין, שגם אצל בן סירא נשמר יחס דומה בין 'יין' ו'שֶׁר': 17 פעמים 'יין'; 3 פעמים 'שֶׁר'.
11. הורביץ, עמ' 302.

לשונו של המקור הכהני וזמן חיבורו

כתובים קדומים, מאוחרים ומסופקים.¹² עם הקבוצה הראשונה יש למנות את הכתובים הבאים: דב' יד: כו; שופ' יג: ד, ז; יד; שמ"א א: טו;¹³ יש' ה: יא, כב; כח: ז; כט: ט; מי' ב: יא, וככל הנראה גם מש' כ: א.

אשר לשאר הכתובים: דב' כט: ה אינו שייך למגבש הקדום של ספר דברים,¹⁴ אלא לרובד הדבטרנומיסטי המאוחר בספר; יש' כד: ט מקובל על מרבית החוקרים כמאוחר ביותר;¹⁵ יש' נו בוודאי מאוחר. משלי לא: ד, ו הם חלק מנאום, שיש בו מספר ארמיסמים, וסביר להניח, שהוא נמנה עם הרבדים המאוחרים שבספר זה.¹⁶

לעומת זאת, הכתוב היחיד בספר משלי הנוקט (פעמיים) לשון 'יין' מצוי בקובץ הקדום, המקביל למשלי אמנמפ המצריים – כג 20, 31. גם תה' סט: יג (המוזכר רק 'שָׁקֵר' בלא 'יין') הוא ככל הנראה מאוחר.¹⁷

נמצא אפוא שמתוך 17 היקרויות של 'שָׁקֵר' במקרא (פרט לכ) רק עשר מצויות בכתובים הקדומים לגלות (ואף זאת בהסתייגות, שהובעה לעיל בהערה 13). אם נוסיף לכך את הנתון מבן סירא, הנוקט שלוש פעמים לשון "שָׁקֵר" (לא: כו; מ: יח, כ)¹⁸ ואת הכתוב במגילת המקדש הנוקט לשון זו,¹⁹ הרי ספק אם יש הצדקה לקבוע, ש'שָׁקֵר' שייך לאוצר

12. אין לך כתוב במקרא, שלא ניתן לחשוד בו, שאין הוא בן זמנו של הקורפוס, שהוא נתון בו; כוונתי כאן לכתובים, שמקובל במחקר לאחרם או להטיל ספק במקוריותם.

13. אף כי לשיטתו של נוט, המקובלת על חוקרים רבים, נביאים ראשונים הם מגבש דבטרנומיסטי, כלומר מאוחרים הם לחורבן בית ראשון. ראה: M. Noth, *Übertlieferungsgeschichtliche Studien*, I, Halle 1943, p. 10, וכן: A. Soggin, *Joshua*, OTL, London 1972, pp. 3-7 ועוד רבים. אם כן, לדידם אין הכתובים בשופטים ובשמואל מעידים בהכרח על לשון קדם-גלותית.

14. כך מקובל; ראה, למשל, G. von Rad, *Deuteronomy*, OTL, London 1966, p. 11. לאחרונה ראה מ' הרן, 'מלאכת הסופר בתקופת המקרא', תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 71, הערה 12.

15. בהיותו חלק ממה שמכונה 'האפוקליפסה של ישעיה'. ראה: H. Wieldberger, *Jesaja*, BKAT, X, 11.12, Neukirchen 1978, pp. 905-911, ושם סקירה מקפת בעניין ומן החטיבה כד-כו.

16. תן דעתך לחזרה המשולשת על 'בר' במשמע 'בן'; לצורת הריבוי 'מלכין', ואולי גם לשם 'למואל'. ראה: C.H. Toy, *Proverbs*, ICC, Edinburgh 1899, p. 538; R.B.Y. Scott, *Proverbs*, AB, N.Y. 1965, p. 22, המגדיר את פרק ל"א כולו כנספח לספר משלי.

17. מלבד החוקרים, שמכורח שיטתם מאחרים את הרוב הגדול של מזמורי תהלים, וממילא אף את המזמור הזה, אזכיר את החוקרים הבאים הטוענים לאיחורו, ביניהם אף 'מקדימים' מובהקים: גונקל, שם, עמ' 297; זהוד, שם, עמ' 156; ראה גם דבריו המהוססים של וויזר (שם, 493), המזכיר את תקופות ירמיהו, עזרא והמכבים כרקע אפשרי לחיבור המזמור.

18. על השערותו של הורביץ שאצל בן סירא זהו ארכאיסם ראה לקמן.

19. מגילת המקדש, כא, 10. ראה הורביץ, הערה 24. איני שותף לדעתו, שבעל המגילה, בכתבו 'לנסך נסך שכר יין חדש על מזבח ה'' בא להבהיר את משמעות התבה 'שכר' לפי שהיא 'לא היתה כבר ברורה או די צרכה' אני סבור, שניסוח זה בא לתת למלה פירוש בלתי מקובל: התרגום הארמי המקובל ל'שכר' הוא 'חמר עתיק' (כך בדרך-כלל באונקלוס), ובעל מגילת המקדש יוצא כנגד פירוש זה, בהשתמשו בשיטתו הפרשנית המיוחדת: הוא תוחב את פירושו שלו לתוך הכתוב, כאילו אינו אלא חלק מן הכתוב המקורי. ראה על שיטה זו: א' גולדברג,

המלים של העברית שלפני הגלות. לכל היותר אפשר להצביע על ממצא ניטראלי למדי, כלומר: תפוצת המלה בכתובים שלפני הגלות מרובה מעט יותר מתפוצתה בכתובים שלאחר הגלות. (ואף נתון זה הוא חסר משמעות, אם נקח בחשבון את שכבר ציינתי באשר ליחס בין השימוש ב'שֶׁקֶר' לשימוש ב'יין' בכל הספרות המקראית). ונתון נוסף שראוי להזכירו: הנביאים הקדומים עמוס והושע איננו נוקטים כלל לשון 'שֶׁקֶר' אלא לשון 'יין' דווקא: ה' ז: ה; ט: ד; יד: יח; עמוס ב: יב; ה: יא; ו: ו; ט: יד. זה בוודאי אינו תורם להנחה, ש'שֶׁקֶר' היא לשון קדומה דווקא!

לנתונים אלה יש להוסיף שיקול עקרוני רחב יותר, הנוגע לעצם יכולתנו למתוח קו גבול כרונולוגי-לשוני בין העברית שלפני החורבן לעברית שלאחריה. לשון אחרת: ראוי להטיל ספק ביכולתנו להבחין בין עברית של המאות השביעית-השישית לזו של המחצית השנייה של המאה השישית לפנה"ס. דומה שקו הגבול המובהק עובר אי שם במחצית המאה החמישית, וכך אמנם מקובל. עיין בדברי דרייבר, הכותב כך:²⁰

The real change in Hebrew style does not begin till a later age... many parts of Ez... and even Haggai and Zechariah do not show more substantial signs of lateness than P. The change is beginning (c. 450) in the memoirs of Nehemiah and in Malachi.

דומה שכך גרס גם הורביץ עצמו במקום אחר; כבואו לאבחן בין לשון מוקדמת ומאוחרת הוא מבחין בין לשון הבית הראשון ללשון הבית השני, ונמצא שקו הגבול הפורמאלי עובר בשנת 516 (חנוכת הבית השני). ולא קודם לכן. ואולם, בפועל הדוגמאות ללשון המאוחרת מובאות מתקופה מאוחרת יותר - מחצית המאה החמישית.²¹ הספרים המכונים אצלו 'מאוחרים', והם המציגים את הלשון המאוחרת, הם עזרא ונחמיה, דברי הימים, אסתר ולא ישעיה השני, חגי, זכריה ומלאכי. גם פולצין, במחקר לשוני על זמנו של המקור הכהני (המגיע למסקנה הפוכה משל הורביץ, דהיינו, שלשון המקור מעידה על איתורו) מתייחס לספרים דברי הימים, עזרא ונחמיה כעדות ללשון מאוחרת.²²

וכן אומר בעניין זה קוטשר: 'ידיעת הלשון המקראית הקלאסית החלה שוקעת מראשית ימי הבית השני'²³ - אם כן: ראשית שקיעה ולא מהפך; ראשית ימי הבית השני ולא עם חורבן הבית הראשון. לפיכך, אפילו היה הממצא הלקסיקוגראפי באשר ל'שֶׁקֶר' מובהק ביותר, כלומר, שימוש מרובה במלה זו רק בכתובים קודמים לחורבן בית ראשון: שימוש חליפי ('יין' למשל) בכתובים שלאחר החורבן - גם אז ספק אם מותר היה לקבוע, שזוהי

²⁰ 'המדוש הקדום והמדוש המאוחר', תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 96-99. ושם הנוסח במגילת המקדש משקף את חוסר הוודאות לגבי הנוסח בכמ' כז: ז (ראה לעיל, הערה 9).

²¹ S.R. Driver, *An Introduction to the Literature of the O.T.*, N.Y. 1956, p. 156.

²² ראה א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב.

²³ R. Polzin, *Late Biblical Hebrew*, Missoula, Montana 1976.

²⁴ י קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות יס-המלה, ירושלים

תשי"ט, עמ' 8.

לשוננו של המקור הכהני וזמן חיבורו

מלה האופיינית לעברית שלפני החורבן. לא כל שכן שאין לכך הצדקה כאשר הממצא רחוק מלהיות מובהק.

לסיכום: אין כל ראיה, ש'שָׁקֶר' מייצגת דווקא את העברית שלפני חורבן הבית הראשון.

3. טענתי החילופית מתבססת על 'קבלה לצורך דיון' של הדעה, שאכן הוכח זמנה הקדום של 'שָׁקֶר', וראוי להגדירה כ'קדם גלותית', 'קלאסית'. אני סבור, שבמקרה כזה יש יסוד לקבוע, שהמקור הכהני עושה במלה שימוש ארכאי.

אין זו המסגרת להרחבת הדיון בשאלות המתודיות העקרוניות הכרוכות בזיהויים של ארכאיסמים.²⁴ ואולם, ראוי לציין, שהמקור הכהני, מעצם מוספּמת היסוד (= הקונְנציה) הספרותית שלו עשוי לאמץ לו לשונות קדומים: מי שאינו מניח, שהמקור זה אכן התגבש בזמנו של משה, כמדובר, אלא נכתב בארץ ישראל של ימי הבית הראשון לכל המוקדם, חייב להודות, שאף טבעי הוא, שחיבור כזה, הטוען לעתיקות, יתנסח בלשון ארכאית. כלומר, המקור הכהני הוא מסוגי הספרות, אשר בהם יש לצפות לארכאיסמים מעצם מהותם, בניגוד לסוגים אחרים, בהם טענת ארכאיסמים היא אבסורדית מעיקרה. (אני מעלה על דעתי, למשל, ספרות בלשית; מדע בדיוני; ובספרות המקרא: מסמכים רשמיים אותנטיים; סקירה היסטוריוגרפית.)

ואכן, הורביץ עצמו העלה במאמרו טענת ארכאיסם לגבי חמישה כתובים: שלוש ההופעות של 'שָׁקֶר' בכן סירא; הופעתה במגילת המקדש והופעתה במקור הכהני גופו – במ' כח: ז, שהוא לדידו שריד ארכאי מתקופה קדומה, שבה השימוש החי במלה היה רחב בהקפו.²⁵ אמור מעתה: שליש מהיקריות 'שָׁקֶר' במקור הכהני הוא ארכאי גם אליבא דהורביץ; מדוע, אם כן, לא נניח כך גם לגבי שאר הכתובים?

אשר לארכאיסם של בן סירא ומגילת המקדש בהשוואה לטענת ארכאיסם במקור הכהני, אכן יש הבדל: מצעם הלשוני המאוחר של 'בן סירא' ו'מגילת המקדש' אינו מוטל בספק; לפיכך, אם 'שָׁקֶר' הוא אכן מלה קדומה – אין מנוס מלהגדירה כארכאית, מה שאין כן המקור הכהני, שמצעו הלשוני המאוחר לא הוכח. ואולם הבדל זה ממש משקף את הפרובלמטיקה של הנושא: פער הזמנים בין התיארוך 'המוקדם' לבין התיארוך המאוחר של המקור הכהני הוא מצומצם ביותר, לפי שאיש אינו מאחר מקור זה לזמנם של 'בן סירא' ו'מגילת המקדש'. לענין זה אשוב בסוף המאמר.

לסיכום: ההנחה ש'שָׁקֶר' בשלש היקריותיו במקור הכהני הוא ארכאיסם אינה פחות מתקבלת על הדעת מן ההנחה, שרק אחת מהיקריות אלה היא ארכאיסם.

24. ראה על כך בויקה ישירה לזמנו של המקור הכהני, אצל הורביץ, pp. 48-56 (1974) RB 81 (לעיל, הערה 1). אני שותף לשיקולים העקרוניים. פולצין (שם [הערה 22], עמ' 159) הבחין בפרוזה העברית המאוחרת שבמקרא בין שני טיפוסים: האחד – חופשי מארכאיסמים (דה"י; עזרה ונחמיה) בקטעים הבלתי-אוטוביוגרפיים) והשני, שהארכאיסם הוא תכונתו הסיגנונית המובהקת (זכרונות נחמיה, אסתר, דניאל).

25. הורביץ, הערה 24.

ג. 'שָׁאֵר'

הנתונים לגבי 'שָׁאֵר' שונים. כאן נראה, שאפילו לצורך דיון אין לקבל, שהוכחה קדמות הביטוי, וממילא אין צורך להעלות את האפשרות של ארכאיסם.²⁶ מחוץ למקור הכהני מופיעה 'שָׁאֵר' במקרא תשע פעמים, ובמקור הכהני שמונה פעמים.²⁷ נמצא אפוא, שזוהי בהחלט מלה אופיינית לספרות הכהנית, שלא כ'שָׁכַר'.

ואולם, בכל הכתובים הכהניים יש ל'שָׁאֵר' משמע שונה משיש למלה זו בכל שאר הכתובים, שאינם כהניים! בכתובים הכהניים 'שָׁאֵר' משמעותו תמיד 'קרוב בשר', 'קרוב משפחה', ואילו בכל הכתובים האחרים משמעותה 'בשר'.²⁸

נמצא, שכיוון שמבחינה סמנטית עניין לנו בשתי משמעויות שונות, ייחודית – כהנית לעומת בלתי כהנית, הרי אפילו יתברר מעל לכל ספק, שהכתובים הבלתי כהניים מוקדמים הם ביותר, אין מכאן כל ראיה לזמנם של הכתובים הכהניים, שמשמעות 'שָׁאֵר' בהם שונה. אדרבא: סביר יותר להניח, שההתפתחות הסמנטית היא מ'שָׁאֵר' = 'בשר' ל'שָׁאֵר' = 'קרוב משפחה', ולא להפך; אם כן הרי זו ראיה לאיחורו היחסי של 'שָׁאֵר' במקור הכהני. גם משמעות המלה ככגענית היא 'בשר',²⁹ ומכאן, שההתפתחות הסמנטית, שהיא מיוחדת למקור הכהני, יכולה ללמד על שלב מאוחר בתהליך. אין הצדקה מתודולוגית לקבוע, שלא קיים כל הבדל עקרוני בין שימוש המלה במקור הכהני לשימושה בשמ' כא: י (ספר הברית, הקדום).³⁰ במיוחד כאשר המשמעות נחלקת, כפי שראינו, באופן כה חד וברור בין הכתובים הכהניים והבלתי כהניים.

ד

כתנא דמסייע להוכחת קדמות המקור הכהני הובאה ההשוואה ליחזקאל, אשר אינו מזכיר

26. שוב, הורביץ מציין, שיש שימוש מרובה במלה זו בכן סירא, במגילות ובלשון חז"ל, והוא מסביר זאת כארכאיסם.

27. וי' יח: ו, יב, יג, יז: כ: יט; כא: ב; כה: מט; במ' כז: יא.

28. כך: שמ' כא: י; מ"ג: ג, ג; מש' ה: יא; תה' עג: כו; עז: כ, כו. ביר' נא: לה אין המלה יכולה להתפרש במשמעה הרגיל, וייתכן שיש לתקן את הנוסח, כפי שהציעו אחדים.

במשלי יא: יז נמצא: 'גומל נפשו איש חסד ועוכר שארו אכזרי'. לכאורה מתפרש כאן 'שאר' כ'קרוב', כמו בכתובים הכהניים, אך באמת אין הדבר כן. 'שאר' מקביל כאן ל'נפשו': איש החסד גומל בחסדו טובה לו עצמו, והאכזרי גומל רעה לבשרו הוא. ואכן כך הבינו זאת מרבית המפרשים: ראב"ע, מצוות דוד, א' כהנא, ספר משלי, תל אביב תרפ"ט; C.H. Toy, *ibid*, p. 229; W. McKane, *Proverbs*, OTL, London 1970, p. 433; R.B.Y. Scott, *Proverbs*, AB, N.Y. 1965, p. 86. בניגוד לכל אלה ואחרים, פירש רש"י 'נפשו' כקרוב, כיוון שכך פירש גם את 'שאר'.

29. ראה H. Donner-W. Röllig, *KAI*, Wiesbaden 1964, כתובת 69, שורות 3, 4, 6, 8, 10, 11; כתובת 163, שורה 3.

30. הורביץ, הערה 20.

לשונו של המקור הכהני וזמן חיבורו

'שָׁקֵר' ו'שָׂאָר' בכתובים, שענינם ולשונם דומים ל'מקבילותיהם' שבמקור הכהני. מכאן למד הורביץ, שיחזקאל משקף 'תהליך השתכחותן הכולל מלשון המקרא'.³¹ והנה, לגבי 'שָׂאָר', כיוון שלא הוכחה קדמות שימושה במקור הכהני, הרי סביר להניח, שיחזקאל אינו אמון על שימוש לשון זה, שככל הנראה עדיין לא נשתגר בשפה במשמעות של קרוב משפחה. אשר ל'יָיִן ו'שָׁקֵר': הארכאיסם אינו מן המאפיינים הלשוניים של הפרקים מ-מח בספר יחזקאל, שהרי אין הנביא מציג את דבריו כדברי משה או כדברים קדמוניים. לפיכך, במקור הכהני עשוי השימוש ב'שָׁקֵר' להיות ארכאי, משום שזוהי תכונתו הספרותית של מגבש ספרותי זה, ואילו יחזקאל נטה להשתמש בלשון המקובלת בזמנו, כדרכו הסגנונית בחטיבת הפרקים הזו, והעדיף לוותר על לשון 'שָׁקֵר'. בכך אין, כמובן, כל ראייה, שהוא הכיר את כ אך עיבד את לשונו.

אם, מאידך גיסא, 'שָׁקֵר' אינה בשימוש ארכאי במקור הכהני ואינה מיצגת תקופה מוגדרת ברובדי השפה העברית המקראית, הרי ברור מדוע אין יחזקאל משתמש בה, והטעם הוא סיגנוני פשוט: כפי שראינו, זוהי מלה ששימושה במקרא מועט ביותר ביחס למקבילתה 'יָיִן', ויחזקאל אף הוא מעדיף את השימוש במונח השגור יותר. העדפה זו דבר אין לה עם השתכחות המלה, שהרי ראינו, שגם לאחר ימי יחזקאל עדיין לא נשתכחה היא מן העברית. בכלל, קשה לקבל, שיחזקאל ישמיט מלים כ'שָׁקֵר', 'שָׂאָר' ממקור כהני המונח לפניו, רק משום שהן כבר לא היו בשימוש יום יומי. אם התחנך הנביא על הספרות הכהנית (כ) הרי אין להניח, שהיתה אצלו תחושה, שבהשתמשו במלים אלה הוא נוקט לשון בלתי מובנת, לפי שאצלו היו הן חלק מאוצר הלשון הרגיל, השגור. והרי יחזקאל כלל אינו חושש מלהשתמש בביטויים קשים ונדירים; וכי יעלה על הדעת, שדווקא הוא יצנזר כתובים שעליהם חונך, רק משום שהם נוקטים לשון קדומה? סביר יותר להניח, שיחזקאל לא הכיר את הניסוח הנוכחי של המקור הכהני; זה התגבש אולי בהשפעת יחזקאל, אלא שנקט לשון ייחודית יותר, כצפוי מקובץ חוקים. לשון טכנית זו כללה גם מונחים, שנטבעו במיוחד למקור הכהני ('שָׂאָר') לצד מונחים ארכאיים או שיריים נדירים כגון 'יָיִן ו'שָׁקֵר' - בעיקר לעניני נזירות.

ה

עד כה לא נקטתי עמדה חד-משמעית לגבי הרקע הלשוני של המלים שנבדקו, לפי שהמטרה היתה להראות, שלצד הפתרונות שהציע הורביץ ניתן להציג פתרונות אחרים, שמהם אין נובע, שהמקור הכהני בפסקאות הנידונות נתגבש לפני חורבן בית-ראשון. חשוב לציין, שלא מצאתי בפסקאות הללו שום ראייה הכרחית לאיחור לשונו, ואני סבור שאין זה מקרה. כבר הבעתי לעיל (סעיף ב.2) את דעתי בענין קו הגבול בין העברית הקלאסית

31. הורביץ, עמ' 303. על הויקה בין יחזקאל מ-מח לבין כ עמד, בין השאר, הרן, שגם הוא מקדים את זמנו של כ. לדעתו, אין כל תלות ישירה של יחזקאל ב-כ ולהפך. 'יחזקאל ודאי לא "קרא" מתוך המגילות הכהניות הידועות לנו מן התורה, ולהפך - הסופרים שכתבו את המגילות הכהניות שבתורה ודאי לא ראו את הקובץ של יחזקאל ולא "צטטו" ממנו כלום'. ראה: מ' הרן, 'סוגיות מקרא', תרביץ מד (תשל"ה), עמ' 30-53.

הקדומה לבין העברית המקראית המאוחרת יותר. לענין לשונו של כ דומני כי ראוי להביא את דבריו הבאים של זרייבר:

The phraseology of P, it is natural to suppose, is one which had gradually formed; hence it contains elements which are no doubt ancient with those which were introduced later. The priests of each successive generation would adopt, as a matter of course, the technical formula and the stereotyped expressions which they learnt from their seniors.³²

המודל של מקור, שצמח בהדרגה והגיע רק לגיבושו הסופי בתקופת הגלות ואחריה מקובל כיום אף יותר משהיה מקובל בימי זרייבר. אף כי כבשאר המקורות (ואולי אף יותר מאשר בהם) יש חשיבות מתודולוגית להכרה בדברי קיומם של רבדים שונים של מסורות עתיקות וחדשות, שנתלכזו בתהליך מסירה משולב, בכתב ובעל־פה, במגילות שונות, שהרחבות והשלמות נספחו אליהן.³³ תהליך זה הגיע, לדעתי, לשיאו בדור החורבן, אחרי גיבוש ד, ולסיומו הוא הגיע סמוך לתקופת עזרא ונחמיה.³⁴ באותה עת כבר לא היה ניתן להשפיע רבות על סגנון הקובץ, הן משום שרובו כבר היה כתוב, והן משום שגם פרשיות מאוחדות שבו עוצבו, בדרך הטבע, בסגנון הכהני המסורתי, שהלך ונוצר במרוצת הזורות. מודל כללי זה – שפק אם ניתן להוכיחו בעזרת בדיקה לשונית, ממש, למשל, כפי שבדיקה כזו אינה יכולה לסייע באבחנה בין מזמורים מן המאה השביעית לבין מזמורים מן המאה השישית: כאן וכאן עניין לנו במרווח זמן, שלא חלה בו תמורה קיצונית בשפה העברית: כאן וכאן עניין לנו בספרות, שדפוסי הסגנון המסורתיים שלה הם יסוד ז'אנרי כה דומיננטי, עד שבכוחם לטשטש ואף לבטל הבדלים סגנוניים חריפים יותר מאלה, שאולי היו בכל זאת קיימים בין העברית של תקופת הגלות לעברית של ראשית שיבת ציון. באותה מידה בדיקה לשונית אינה יכולה, לדעתי, להוכיח את עדיפותה של ההנחה, שהספרות הכהנית נתחברה קודם לשנת 621 (כנקודת ציון לפרסומו של ד) ולא לאחר מכן. בדיקה לשונית יכולה אולי להפריך את המודל הנוקשה שאפיין את סוף המאה שעברה, שלפיו כל המקור הכהני חובר בימי עזרא ונחמיה; ואולם במצב הנוכחי של מחקר העברית המקראית אין היא יכולה להיות רלוונטית לויכוח הנטוש כיום בעניין זמנו של המקור הכהני.

32. מבוא (ראה לעיל, הערה 20), עמ' 156–157.

33. מקובל עלי המודל שהעמיד ליכט: ראה: 'חוק גזל בשבועה והנלמד ממנו בענין עריכת התורה', תעודה ב (תשמ"ב), 197–204. ואולם ליכט דן בנושא בלא להתייחס לזמן חיבורו של כ.

34. יצוין דבר שלעתיים נוטים לשכחו: אפילו קויפמן מודה, ש"כ נתגבש לאחר גלות בכל, והרי זכריו: 'אולם עם החורבן... נוסף על האידיאה של ספר דברים עתה גורם חדש: השאיפה ליצירת ספר עממי כיסוד לתשובה ולרצוי אלוהים. נולד הרעיון, שיש לכנס ולאחד את כל התורות הקדומות ולעשותן ספר אחד... הכל היה בכל אופן עדיין "מגילות גנוזות". רשאים אנו לשער, שקיימות היו אז עדיין נוסחאות שונות גם לספר כהנים' וכו' (י קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, א', עמ' 219).

* הערה בנושא זה, ר' עמ' 275.